

18. Қоңқабаева Н.Н. Ат-Тухфа аз-Закия Фил-лугат ат-Туркия ескерткішіндегі үй жануарларының атауы. – Алматы: ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. №4. (74). 2015. 221-224-б.

19. Karakan A. Et-tuhfetuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyye de alet isimleri// Uluslararası Turk Dili ve Edebiyatı öğrenci Kongresi TUDOK 2006. 11-13 Eylül, S. 51-62.

РЕЗЮМЕ. Мақолада XIII-XV асрларға тегишли кипчоқ тили ёзма ёдгорликларининг бири – «Китаб ат-тухфат уз-закия фил-лугат ат-туркия» ёдгорлиги хақида маълумот берилган. Ёдгорликнинг тадқиқот ҳолатлари таҳлил қилинган. Ёдгорликнинг лугат ва грамматик бўлимлари сўз хусусида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена информация об одном из письменных памятников кипчакского языка XIII-XV вв. – памятнике «Китаб ат-тухфат уз-закия фил-лугат ат-туркия». Были проанализированы обстоятельства исследования памятника. Упоминаются словарный и грамматический разделы памятника.

SUMMARY. The article presents information about one of the written monuments of the Kipchak language of the 13th-15th centuries – the monument "Kitab at-tukhfat uz-zakiya fil-lugat at-Turkiya". The circumstances of the monument's research were analyzed. The dictionary and grammar sections of the monument are mentioned.

UDK 811.512.121:398.2

QARAQALPAQ XALÍQ JAÑÍLTPASHLARÍ TILINDE ORNITONIMLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

D.X.Allamuratova – *tayanish doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: folklor asarlari tili, tez aytishlar, ornitonim, simvol, koʻchma maʼno.

Ключевые слова: язык фольклора, язык скороговорок, орнитоним, символ, переносное значение.

Key words: language of folklore works, tongue twisters, ornithonym, symbol, figurative meaning.

Kirisiw. Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpesi xalıq awızınan jıynalıp ásirler dawamında saqlanıp usı kúnge shekem jetip kelgen qunlı miyras esaplanadı. Folklorlıq dóretpeler quramı hár qıylı bolıp, óz aldına kólemlı janrlarǵa bólingen. Kishi janlarınıń biri – jańıltpashlar. Jańıltpashlar qaraqalpaq awız ádebiyatınıń ishinde kem jıynalıp, az izertlengen tarawlarınıń biri sıpatında qaraladı. Jańıltpashlardıń quramındaǵı sózler ańlatatuǵın mánileri, leksikalıq hám tematikalıq ózgesheliklerine qarap, hár qıylı bolıp keledi. Olardıń bir toparı retinde qus atamaların alıp qarasaq boladı. Qus atamaları til iliminde ornitonimler dep júritiledi.

Qaraqalpaq tilinde ornitonimlerdiń izertleniwi máselesine názer awdarǵanımda, «Qaraqalpaq tilinde ornitonimler» atlı miynetiniń avtorı ilimpaz M.Xojanovtı atap ótiw orınlı. Onıń miynetinde ornitonimlerdiń tariyxiy-etimologiyalıq, leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgesheliklerine, qurılısı hám derivaciyalıq modellerine ayırıqsha dıqqat awdarıp, birqansha máselelerdi qamtıǵanlıǵın kóriwge boladı. Ornitonimlerdi arawlı izertlep, ol bılay dep jazadı: «Xalıq dóretywshiliginde de quslar obrazı salmaqlı orıńǵa iye. Olar qosıqlarda, erteklerde, dástanlarda, ańız-ápsanalarda, naqıl-maqallarda kóplep ushırasadı. Quslar erte dáwirlerden-aq, adamlardıń hár qıylı xojalıq, mádeniy hám ruwxıy iskerliginde úlken áhmiyetke iye bolıp keldi. Olardıń bazıları tiykarınan góshi, pári, mamıǵı ushın paydalanıldı. Toparlasıp uyalaytuǵın ekinshileri – máyegi ushın, úshinshileri – ań awlawshı quslar sıpatında, tórtinshileri – dekorativlik, besinshileri – awlanatuǵın quslar sıpatında bárqulla adamzat turmısın ajıralmas bir bólegi bolıp keldi. Solay etip, qaraqalpaq tilindegi ornitonimlerdiń ózine tán ózgeshelik belgisi – olardıń kúshli nominativ mánisi, joqarı dárejeli idiomalıǵı hám obrazlılıǵı bolıp esaplanatuǵınlıǵın» [1] ayırıqsha atap kórsetedi.

Tiykargı bólim. Qaraqalpaq xalıq jańıltpashları tilinde qollanılǵan qus atamaların atqaratuǵın xızmeti oǵada ayırıqsha. Geypara jańıltpashlarda qustıń ózine tán bolǵan qásiyeti pútin bir xalıqqa tán bolǵan belgi arqalı keltiriledi. Mısalı:

Anaw turǵan qalalar,
Qalalardıń basına,
Qarshıǵa quslar balalar,
Quslar lálewler,
Lálewlese de, lálewlemese de lálewler (441-b).
Bunda qarshıǵa qus – xalıq basına kelgen

biylewshilerdiń obrazın jasaw ushın awıspalı mánide keltirilip, qalalar bolsa, sol jerde jasawshı xalıq adamların názerde tutadı.

Sonday-aq, jańıltpashlar quramındaǵı qus atamaları berilgen qatarlarǵa názer awdarǵanımda, ash bolǵanlıqtan góshin awqat qılıw maqsetinde awlaǵanlıǵın kóriwge boladı. Mısalı:

Ándijan
Ándijannan shıǵıp edik altı jan,
Altawımız hám palwan,
Atıp edik bir **sawısqa**,
Ol **sawısqa**nıń terisi,
Altı árekeńe oneki báykem,
Bir gúlli gewish shıqtı da turdı (439-b).

Bul qatarlar sawısqa qus ataması menen berilgen. «Sawısqa – hákke ala túsli, jabayı qus. Ğarǵa-quzǵın **sawısqa**lar más bolıp, Azap bergen joldaslarǵa hayranman (S.Nurimbetov)» [2:188]. Bunda shayırdıń Ğarǵa-quzǵın hám sawısqa sıyaqlı quslardıń unamsız minez-qulıq belgilerin sheberlik penen paydalanǵan. Kópshilik folklorlıq dóretpeler tilinde adamnıń unamsız obrazın jasaw ushın awıspalı mánide jumsaladı. Mısalı:

Qus jamanı **sawısqa**,
Adamnıń bolar jamanı,
Gáptiń keynin quwısqa (55-b).

Sonıń menen birge, sawısqa sózi hákke degen mánini ańlatıp, hákke sózi házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde sinonimlik sınardıń dominantası xızmetin atqaradı [1:60]. Jańıltpashlar tilinde hákke hám sawısqa ornitonimleri teńdey qollanıladı. Mısalı:

Ar jaqta bir **hákke**,
Ber jaqta bir **hákke**,
Quyırıqları lákke lákke (450-b).

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerinde, atap aytqanda, dástanlarda, aytıslarda, qosıqlarda jigitle obrazın jasaw

ushın búlbil ornitoniminen ónimli paydalanǵan bolsa, qızlar obrazın jasawda gúl ósimlik atamasınan jıyı qollanılǵan.

Jańıltıpashtar tilinde de dál solay, búlbil ornitonimi ashıqtıń tımsalınıń obrazın jasaw ushın paydalanılǵan. Mısalı:

Qızlardıń júzi gúl-gúl,
Jigitler olarǵa **búlbil**,
Mına qızǵa bir gúl,
Anaw qızǵa bir gúl (446-b).

Bunda jigitlerdi búlbılge teńew arqalı awıspalı mánide kelgen bolsa, búlbil sózi sózge sheber, talantlı shayır degen mánilerdi de ańlatadı. Mısalı: Berdaq – sahra búlbili. Kópshilik jazıwshı-shayırlar hám folklorlıq dóretpeler tilinde búlbil sózi jıyı qollanıladı. Óytkeni, búlbil quslardıń ishinde eń sulıw qus hám sayrawı, dawısı ózgeshe, qulaqqa sonday jaǵımlı ekenligi tán alınadı. Jańıltıpashtar tilinde de búlbiller sayrawı tilge alınadı. Mısalı:

Gúller jaynap tur,
Búlbiller sayrap tur,
Atırapında,
Balalar oynap tur (455-b).

Jańıltıpashtar tilinde unamlı minez-qulıq, shıdamlılıq, batırılıq, páklik, hadallıq sıyaqlı jaqsı qásiyetlerdi óz boyına sıındırǵan unamlı artıqmashılıq belgileri menen ayırılıp turıwshı obraz aq quw ornitonimi arqalı beriledi. Sonday-aq, bul jańıltıpashtarda qara quw ornitonimi de ushırasadı. Mısalı:

Arqadan kiyatır eki **qara quw**,
Qubladan kiyatır bir **aq quw**,
Aq quw taq, **aq quw** taq. (443-b)
Arqadan ushqan bir **aq quw**,
Qubladan ushqan eki **qara quw**,
Aq quw taq pa?
Qara quw taq pa? (452-b)

Qaraqalpaq xalqında aq quwdı awlamaydı. Onı kiyeli qus sıpatında qaraydı. Ayırım xalıqlarda da bul jaǵday ushırasadı. «Qazaq xalqında da aq quw kiyeli qus retinde qaraladı. «Aq quwdı atpa, kiyesi atadı» dep, aq quwǵa mıltıq atılmaytuǵın bolǵan. Muqaǵalı Maqataevtıń «Aq quwlar uyıqlaǵanda» povesinde aq quwǵa oq atıwdıń qanday zobalań, ońbaǵan is ekeni bayanlanadı. Aq quwdıń kiyesi urǵan ananıń taǵdiri súwretlenedi. Qazaq tilinde aq quwdı sulıwlıq penen muhabbatıń simvolına teńegen. Aq quwdıń qásiyeti de – sol muhabbatqa sadıqlıǵı. Aq quwdı pák, taza qus tóresine megezdi» [3].

Keltirilgen barlıq mısallarda quw sózi arqalı bildirilgen. Tek ǵana sırtqı belgisi yaǵnıy reńi arqalı onıń qásiyetleri ashıp berilgen. Derlik kópshilik folklorlıq dóretpelerde hám ádebiyatlarda aq quw formasında júritiledi. Ayırım orınlarda quw formasında jalǵız ózi kelip te jumsaladı. Quw – uzın boyly, iymek moyınlı, suwda júzetuǵın úlken qus. Mısalı: Quw artına jalǵız burıldı da, qalsha turıp qaldı. Quw sózi ornitonimlik xızmetten basqa adamnıń boyındaǵı unamsız qásiyetti súwretlew mazmunında da keledi. Quw – hiyleker, aldawshı degen mánide omonim bolıp keledi [4:198].

Jańıltıpashtar tilinde qarabay ornitonimi berilgen. Mısalı: Esiktiń aldı qarabaraq,
Qarabaraqtıń arasında,
Qarabay júz qasıǵın qarap (437-b).

«Qarabay – qustıń bir túri, bası, moyını, arqası qońır, jıltır qara bolıp keletuǵın, kóbinese, suwlı jerlerde jasaytuǵın qus. Mısalı: Kók qutan menen **qarabay** kóterilip

ushqansha, belinen kese basadı («Alpamıs»)» [4:125]. Sonday-aq, qarabay xalıq dástanlarında da ornitonimlik xızmet atqarǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Mısallarda qarabay ornitonimlik xızmitte kelgen bolsa, ol jańıltıpashtar quramında basqa xızmetlerde de jumsalǵan. Mısalı:

Nur **Qarabay** tawınan kiyatır edim,
Aldımnan shıqtı eki mıń eki júz eki túp jiyde,
Jiydelengen eki mıń eki júz eki túp jiyde me?
Jiydelenbegen eki mıń eki júz eki túp jiyde me?
Dayımnıń jiydelenbegen eki mıń eki júz eki túp jiyde bolsa,
Álbette, jiydelengen eki mıń eki júz eki túp jiyde (441-b).

Qarabay qara qasqa baspaǵın,
Qarabaraqlandıрмаǵa aparatır,
Mende qara qasqa baspaǵımdı,
Qarabaraqlandıрмаǵa aparatırman (453-b).

Birinshi mısalda Qarabay toponimlik xızmette kelgen. Sózimizdiń dálili sıpatında, xalıq awızeki sóylew tilinde hám xalıq awızeki ádebiyatında da qarabaylı formasında toponimlik xızmette kelip, adamnıń qayjerden ekenligi názerde tutiladı. Qarabaylı – atamanıń kelip shıǵıwı Shomanay rayonındaǵı kóldiń atı menen baylanıslı. Burın bul jerde úlken kól bolıp (házirgi waqıtta da bul kóldiń ornı saqlanǵan «Tuba kól» dep ataladı), sol kólge kóp quslar mákán basqan. Kólde basqa quslarǵa qaraǵanda Qarabay kóbirek bolǵan. Soǵan tiykarlanıp, adamlar kóldi Qarabaylı dep atap jibergen. Toponimlik mánisi usı tiykarda kelip shıqqan bolsa kerek [1:11]. Keyingi mısalda bolsa, qarabay antroponimlik wazıypasın atqarıp, balanıń ayırmashılıq belgisine qarap qoyılǵan menshikli atama.

Basshı da adam,
Qosshı da adam,
Qusshı da adam,
Nadan da adam,
Barlıǵı adam (444-bet).

Bul jańıltıpashta qusshı – kásip ataması bolıp, qus salıwshı, qálpe, ańshı, sayat atamaları menen de qollanıladı. Keltirilgen jańıltıpashtar quramınan qaraqalpaq xalqınıń shuǵıllanǵan kásip túrleri menen de tanısıp maǵlıwmatlar alıwımızǵa boladı.

Qus atamaları jańıltıpashtar tili sózlik quramınıń bir bólegin quraydı. Jańıltıpashtar quramında ornitonimler leksikalıq ózgeshelikleri, stilistikalıq xızmetleri hám ózine tán bolǵan belgileri tiykarında jumsaladı.

Jańıltıpashtar tilinde qustıń ózine tán qásiyeti arqalı pütün bir xalıqqa tán bolǵan belgi ashıp beriledi.

Qus atamaları xalıqtıń jasaw tárzindegi hár qıylı jaǵdaylardı hám de quslardı awlap, olardıń góshin awqat etkinligi tilge alınadı.

Sawısqaq ornitonimi unamsız obraz sıpatında súwretlenip, hákke qus ataması menen sinonim bolıp keledi.

Jańıltıpashtar tilinde búlbil hám quw ornitonimleri tımsallıq obrazdı jasawda paydalanıladı.

Kiyeli qus atamalarınan aq quw ornitonimi qollanılıp, onı atıwǵa, góshin jewge bolmaytuǵınlıǵı sóz etiledi.

Qus atamaları ózleriniń ornitonimlik wazıypasınan basqa xızmetlerde de jumsaladı. Qarabay qus ataması jańıltıpashtar tilinde geografiyalıq atama hám adam atı sıpatında paydalanılǵan.

Jańıltıpashtarda quslarǵa baylanıslı qaraqalpaq xalqınıń shuǵıllanǵan kásip ataması (qusshı) qollanılǵan.

Juwmaq. Ulıwma alganda, qaraqalpaq jańıltıpaşları tilinde ornitonimlerdiń sırtqı kórinisi, ózine tán qásiyetleri, is-háreketleri, reńleri, shıǵaratuǵın sesleri de sóz etilip, olar xalıqtıń turmısın, ómirin, qorshaǵan ortalıqqa bolǵan qatnasların sáwlelendiriw ushın kórkemlew quralı

xızmetinde jumsalǵan. Jańıltıpaşlar quramındaǵı qus atamaları óz ornında, qollanıwı jaǵınan júdá sheberlik penen ornalastırılǵan. Olardıń folklorlıq shıǵarmalarda, ásirese, jańıltıpaşlar quramında ózine tán ózgesheliklerin, kórkemlik xızmetlerin úyreniw ayrıqsha áhmiyetke iye.

Ádebiyatlar

1. Xojanov M. Qaraqalpaq tilinde ornitonimler. – Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 2019.
2. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Tórt tomlıq. 4-tom. – Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1992.
3. <https://massaget.kz>.
4. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Tórt tomlıq. 3-tom. – Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 1988.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада қарақалпақ халқ тез айттылардағы тілдегі орнитонимдердің лексикалық және стилістік қасиеттері, олардың белгілері бойынша зерттеу орынырылады. Онда қушның оларға қасиеті арқылы, бүтін бір халққа қасиеті болған белгінің ашық берілуі, қуштарды аулақ алуға олардың қуштардың аттары, орнитонимдердің рәміздік суретте берілуі соңы ашылады. Қуш аттарының орнитонимдік қызметінен тыс қызметтерде де олардың қолданылуы, қуштарға бағыл қарақалпақ халқының шұғылланған кәсіп-өнер аттарының берілуі мұны мысаллар негізінде ғылыми жаһаннан талқы қылады.

РЕЗЮМЕ. В статье проводится исследование лексических и стилистических особенностей, своеобразных признаков орнитонимов в языке каракалпакских народных скороговорок. В ней рассказывается об особой особенности птицы, раскрытии признака, характерного для целого народа, охоте на птиц и употреблении их мяса в пищу, создании в символическом образе названий священных птиц, орнитонимов. На основе соответствующих примеров научно анализируется использование названий птиц не только в орнитонимической функции, но и в служебных целях, присвоение профессиональных названий каракалпакского народа, связанных с птицами.

SUMMARY. The article examines the lexical and stylistic features and distinctive features of ornithonyms in the language of Karakalpak folk tongue twisters. In it, through the peculiarity of the bird, the disclosure of a sign characteristic of an entire nation, the hunting of birds and the consumption of their meat, the creation of sacred bird names and ornithonyms in a symbolic image are discussed. In addition to the ornithonymic function, the use of bird names in services, the assignment of professional names of the Karakalpak people related to birds are scientifically analyzed based on relevant examples.

DEVELOPING INTERCULTURAL COMPETENCE FOR EFFECTIVE ENGLISH LANGUAGE TEACHING

B.A.Arzieva –PhD, associate professor

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: madaniy aloqa, madaniy hissiyat, madaniy intellekt, ko'p madaniyatli ta'lim, global fikrlash, sinfdagi xilma-xillik, madaniy o'ziga xoslik, til va madaniyat integratsiyasi, madaniy moslashuv.

Ключевые слова: культурная осведомленность, культурная восприимчивость, культурный интеллект, глобальный образ мышления, разнообразие в классе, культурная идентичность, интеграция языка и культуры, культурная адаптация.

Key words: cultural awareness, cultural sensitivity, cultural intelligence, multicultural education, global mindset, diversity in the classroom, cultural identity, language and culture integration, cultural adaptation

Introduction. Using the term "intercultural competence," it is important to note the existence of numerous other terms in the literature, such as "cross-cultural awareness," "global competitive intelligence," and "international communicative competence," among others [4:74]. Some of these terms convey similar meanings, while others diverge significantly.

For instance, "cross-cultural competence" and "cross-cultural communication" are often used interchangeably with "intercultural competence" and "intercultural communication." However, there is a notable distinction between the two. "Intercultural" primarily focuses on interactions between individuals from different cultures, whereas "cross-cultural" pertains more to comparing and contrasting differences and similarities between cultures [5:135].

Another example arises from the field of foreign language learning, where the term "intercultural communicative competence," coined by Byram, is commonly employed. While similar, this term implies communication between individuals who do not share the same language [1:76]. We acknowledge its relevance, yet

find it overly specific, as it seems to concentrate solely on communication between individuals from different language backgrounds. Moreover, its emphasis on communication, while crucial to intercultural competence, overlooks the possibility of aspects of intercultural competence beyond interpersonal communication. For instance, it appears to neglect considerations of equality, diversity, and inclusion, which we believe are significant.

In an increasingly globalized world, intercultural competence (IC) is essential for effective communication, particularly in English as Foreign Language (EFL) contexts. IC encompasses the knowledge, skills, and attitudes required to interact effectively with individuals from diverse cultural backgrounds. For students, who possess intermediate proficiency in English, integrating IC into language instruction can enhance their ability to navigate cross-cultural interactions while improving linguistic fluency.

Despite its recognized importance, IC is often underexplored in EFL curricula, with a predominant focus on linguistic accuracy over cultural fluency. This study addresses this gap by examining how targeted intercultural